ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسییە
(١٥١٤-١٩١٤)

ئەحمەد حەمەدئەمین
کۆلیژی ئەدەبیات/ بەشی مێژوو

پێشەکی:

ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد وەکو کێشەیەکی نەتەوەیی گرنگی و تایبەتمەندیەتی خۆی هەیە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، کە تاوەکو ئەمرۆش نەتوانراوە چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە. بۆیە لە سەردەمانی زووە وە تا ئێستا جێگای مشت ومڕی مێژوونووسانە، جا بۆ ئەوەی بزانیین ڕەگوریشەی ئەو کێشەیە لە مێژووی نوێدا کەی سەریهەلداوە و چۆن پەرەیسەندوە؟ بۆ ئەو مەبەستە هاتووین ئەو تویژینەوەمان لەسەر ئەنجامداوە کە لە دووباسو ئەنجامدا هەندێ لایەنمان ڕوون کردۆتەوە .

لە باسی یەکەمدا ئاماژە بۆ ڕەگ و ریشە و سەرەتای سەرهەلدانی کێشەکە دەکەین کە سەرچاوە مێژوویییەکان بۆ شەڕی چالدێرانی سالی ١٥١٤ی دەبەنەوە، کاتێك دەوڵەتی عوسمانی بە سەر دەوڵەتی سەفەوی ئەوکاتەی کە لە ئێران حوکمڕانی دەکرد لەو شەڕەدا سەرکەوت. ئیتر لێرەوە کوردستان دەکەوێتە بازنەی دەسەلاتی ئەو دوو دەوڵەتە و لە هەمان کاتیش دەبێتە بەرداشی شەڕ و ململانێی عوسمانی و ئێرانی کە ماوەیەکی دوور و درێژی خایاند. هەروەها هەر لەو باسەدا ئاماژە بۆ پەیماننامەی زەهاوی سالی ١٦٣٩ دەکەین کە لە نێوانی دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی سەفەوی بەستراو بۆ یەکەمین جاریش باس لە کورد کرا لە پەیماننامەییەکی هەرێمی و کوردستانی بە شێوەیەکی پراکتیکی تیادا دابەش کرا. ئینجا لە دواتر باس لەو پەرەسەندنانە دەکەین

کە میرنشینە کوردییەکان بە خۆیانەوە بینی و چەند ڕاپەرینێك هاتە ئاراوە کە سەرەنجام بە ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان کۆتایی هات.

لە باسی دووەم ئاماژە بۆ ئەو پەرەسەندن و بارودۆخە دەکەین کە دوای شۆرشی پیشەسازیجیهان بەخۆیەوەبینی . کە لە ئەنجامدا ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە گشتی و کورستان بە تایبەتی بووە جێگای چاوتێبرینی ولاتە زلهێزەکان، ئینجا ئەو دەولەتانە بەرەبەرە هەولی خزینی دەسەلاتی خۆیان دا بۆ ئەم ناوچانە و، لە هەمان کاتیش ڕۆلی خۆیان گێرا بۆ لاوازکردنی دەسەلاتی مەرکەزی عوسمانی و ئێرانی. ئەوە سەرەڕای ئەوەی گرنگی ناوچەکەش لە ڕووی ستراتیژی و سیاسی و ئابووری ململانێکەی خێراتر کرد. لێرەشدا باس لە هەندێ هەولی ئەو ولاتانە دەکەین وەکو بریتانیا، ڕووسیا، فرەنسا و لە دواتریش ئەلمانیا تا لەئەنجامدا جیهانیان خستە ناو ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانییەوە.

لە ئەنجامیشدا چەند خالێك دەخەینە ڕوو کە لە دوو تۆی باسەکەدا پێی گەیشتووین.

شیاوی باسە بۆ ئەو لێکۆلینەوەیە سوودمان لە ژمارەیەك سەرچاوەی مێژووی وەرگرتووە لە وانە(کێشەی کورد)ی لازاریڤ کە باس لە هەولی دزەکردنی ولاتە زلهێزەکان دەکات بۆ هاتنە ناوچەکەوە و بۆ باسی دووەمی ئەو لێکۆلینەوەیە کەلکی لێوەرگیراوە، هەروەها(خەبات لە ڕێی کوردستانا)ی خالفین یش سەرچاوەیەکی بە سوود بووە بۆ ئەو باسە . ئەوە سەرەڕای (کوردستان لە سەردەمی دەولەتی عوسمانی دا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی)ی دوکتۆر عەبدوللا عەلیاوەیی کە سەرچاوەیەکی ئەکادیمی بە پێزەو کەلك و سوودی زۆری لێوەردەگیرێت لە مێژووی ئەو سەردەمی کوردی دا. ئیتر ئەمانە و ژمارەیەکی تری سەرچاوە کە لە ڕیز بەندی سەرچاوەکاندا ئاماژەمان بۆ کردوون باسەکەیان بە زانیاریەکانیان دەولەمەند کردووە.

ماوەبلێین تویژینەوەش لە مەڕ ڕەگ و ڕیشەی کێشەی کورد و پەرەسەندنەکانی وا سانا نییە و ناتوانرێت مافی خۆی بدرێتێ ، بۆیە ئەگەر کەم و کوریەك لە باسەکەدا هەبێت داواکارم بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە تێبروانرێت بۆ ئەوەی دواتر ئەو هەلانە دووبارە نەبنەوە. خوای گەورەش پشتوپەنای هەموو لایەکمان بێت .

باسی یەکەم:

سەرهەلدانی ڕەگ و ڕیشەی کێشەی کورد لە نێو پەرەسەندنە هەرێمی و نێودەولەتییەکاندا

هەرچەندە سەرەتاکانی سەرهەلدانی ڕەگ و ڕیشەی کێشەی کورد مێژووییەکی ووردودەست نیشانکراوی نییە، بەلام زۆرێك لە مێژوونووسان و نووسەران سەرەتای سەرهەلدانی ئەو کێشەیە بۆ

رۆژگاری داگیرکاری عوسمانییەکان دەگەڕێننەوە، دوای سەرکەوتنیان لە شەڕی چالدێرانی ساڵی ١٥١٤، کە لێرەوە کوردستان بوو بە دوو لەتەوە[١].

سەرهەڵدانی ئەو کێشەیە بەو شێوەیە جێگای باس و شرۆڤەکردنی سەرچاوە مێژووییەکانە. ئەوەتا قاسملو ساڵی ١٥١٤ بە ساڵێکی شووم دەداتە قەڵەم لە مێژووی گەلی کورد دا[٢]. بە تایبەت ئەگەر بزانین دەوڵەتی عوسمانی لە دواتر بەرانبەر بە میرنشینە کوردییەکان پەیڕەوی سیاسەتی توندی کردووە و، دەستی خستۆتە ناو کاروباری میرنشینەکانەوە. وەك شەرەفنامە ئاماژەی بۆ دەکات و دەڵێ:" **کاتێك کە ئولامە تەکلو سەرپەشتیاری ناوچەی ئازەربیجان لە دەرباری سەفەوییەکان ڕای کرد و هاتە دەوڵەتی عوسمانی، سولتان سولێمانی قانوونی (١٥٢٠-١٥٦٦) کە ئەوکاتە سولتانی عوسمانی بوو ناوچەی بەدلیسی بەخشی بە ناوبراو، کە میر شەرەفخان(باپیری مێژوو نووس شەرەفخانی بەدلیسی- لێکۆڵەر) تیایدا میربوو. بۆیە بوو بە مایەی ناڕەزای لای میری بەدلیس ئەویش ڕووی کردە دەرباری سەفەوی. ئیتر ئەوە بوو شەڕ و کوشتار لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی ڕوویدایەوە و کوردیشییان دووبارە لەو شەڕانە تێوەگلاند"** [٣].

کۆتایی نەهاتنی شەڕ و ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی و بەردەوام جرت و فرت و تەراتێنی ئەو سوپا زەبەلاحانە کە زۆربەی کات شوێنی بە یەك گەیشتنیان کوردستان بوو و، سنووری شانۆی شەڕەکانی تیادا ئەنجام دەدرا، ماڵ وێرانی و کاولکاری ئێجگار مەزنی بۆ کوردستان لێ کەوتەوە[٤]. ئەنجامی ئەو شەڕ و کاولکاریەش لە نێوان هەردوو دەوڵەت بە گەلاڵەنامەیەك یاخود ڕێکەوتنی نێوانیان، کورد و خاکەکەی دەبووە کۆچی قوربانی هەڵسوکەوتە دوژمنکارە بێشوومارەکەیان، کە ئەوانە هەموو فاکتەری ڕاستەقینەی سەرهەڵدانی ئەو کێشە گرنگەن کە دواتر ناوی کێشەی کوردی بە سەردا دەچەسپێنرێت.

ئەگەرچی بەستنی پەیماننامەکان و ڕێککەوتنەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی لە زووە دەستی پێ کرد لە ماوەی نێوان شەڕەکانیان ، کە هەر لە پەیماننامەی ئەماسیای ساڵی ١٥٥٥، پەیماننامەی فەرهاد پادشا (نەورۆز) ساڵی ١٥٩٠، پەیماننامەی نسوح پادشا ساڵی ١٦١١ و پەیماننامەی سەراوی ساڵی ١٦١٨[٥] پێك هاتبوو. بەڵام لە هەموویان گرنگتر پەیماننامەی زەهاو ساڵی ١٦٣٩ یە، کە لەو پەیماننامەیە سنووری نێوانیان بە شێوەیەکی پراکتیکی دابەش دەکەن. بۆیە پێمان باشە هەڵوەستەیەك لەسەر ئەو پەیماننامەیە بکەین و لەخاڵەکانی ووردبینەوە، چونکێ یەکەمین جارە باس لە کورد دەکرێت لە پەیماننامەیەکی هەرێمیدا کە یەکێك لە بەندەکانی ئەو پەیماننامەیە وەکو ئاماژەمان بۆ کرد نیشان کردنی سنووری نێوان ئەو دوو دەوڵەتە بوو، کە خاکی کوردستانی کرد بە دوو بەشەوە، جگە لەوەش

کاولکردنی ژمارەیەك قەلا بوو لە ناوچە کوردییەکان وەکو قەلای قوتورو ماکۆ لە ناوچەی وان، هەروەها قەلای مەغازبرد و قەلای زنجیر لە نزیك قارس، ئەوە سەرەڕای ئەوەی ڕێگای لە هۆزە کۆچەرییەکان قەدەغەکرد لە هامووشۆکردنی کوێستان و گەرمیاندا، تەنانەت هۆزی جافیش کرد بە دوولەتەوە (٦). ئەوەی ئەو پەیماننامەیەش لە پەیماننامەکانی تر جیادەکاتەوە ئەوەیە کە بووە بەردی بناغەی پەیماننامەکانیتر کە دواتر لە نێوان دەولەتی عوسمانی و دەولەتی ئێرانی بەستران(٧). هەر بۆیە سەبارەت بەو پەیماننامەیە قاسملو دەلێ: " **دابەشکردنی سالی ١٦٣٩ کارەساتێکی گرنگ بوو کە تەئسیری کردە سەر هەموو ڕووداوەکانی پاشە ڕۆژی مێژووی گەلی کورد** "(٨).

کوردەکان لە ئەنجامی ئەو ڕەوشە و ئەو سیاسەتە چەوتانەی هەردوو زلهێزی هەرێمی کە بە کاریان دەهێنا باریان یەکجار لەنگ ببوو، ئیدی لە توانایاندا نەمابوو چیدی بەرگەی ئەو ڕەوشە پڕ لە فشارە بگرن. بۆیە گەلێك ڕاپەرین و بزاڤی چەکداری لە ناوچە جیا جیاکانی کوردستان بەرپا بوون کە زۆربەیان داوای ئازادی و ئەنجامدانی چاککاریان لە هەرێمەکانیاندا دەکرد. لە وانەش ڕاپەرینی جابولاد بەگ لە سالی ١٦٠٥، ڕاپەرینەکانی عەبدوڕڕەحمان پادشا بابان ١٨٠٦-١٨١٣ (٩)... هتد.

شیاوی ئاماژە بۆ کردنە، دەسەلاتی میرنشینە کوردییەکان کە تادەیەمی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم لە فراوانبووندا بوون، ئیدی ئەوانە ببوونە کۆسپێك لە بەردەم پێشکەوتنی دام و دەزگای دەولەت و پیرۆکردنی سەردەمیانە، بۆیە کارێکی زۆر پێویست بوو سەبارەت بە دەولەتی عوسمانی هەلبستێت بە لەناوبردنیان. ئەوەبوو لەدەیەی سێیەمی سەدەی نۆزدەهەمدا سولتان مەحموودی دووەم (١٨٠٨-١٨٣٩) هەلسا بە پیادەکردنی سیاسەتی مەرکەزی لە دەولەت کە ئەوەیش پێویستی دەکرد هەموو هەرێمەکانی دەولەت سەر بە بابی عالی بن لە ئەستەنبۆل، بۆیە هەرچی دەسەلاتە خۆجییەکانی ناوچەکانی دەولەت هەبوو لە نێوبران، میرنشینە کوردییەکان یەك بە دوای یەك لە ناوچوون لە وانە میرشینی سۆران لە ١٨٣٦، میرنشینی بادینان لە ١٨٤٢، میرنشینی بۆتان لە ١٨٣٧، میرشینی هەکاری لە ١٨٤٩و میرنشینی بابان لە ١٨٥١(١٠). هەروەها لە کوردستانی ئێرانیش تەمەنی ئەو دەسەلاتە خۆجێیانەی میرنشینە کوردییەکان لە وەی کوردستانی عوسمانی چاکتر نەبوو کە هەر لە سەردەمی ناسرەددین شای قاجار(١٨٣٦-١٨٩٦) یەك بە دوای یەك لە نێوبران (١١).

پیادەکردنی ئەو سیاسەتانە لە لایەن دەولەتی عوسمانی و دەولەتی ئێرانی بۆ ئەوە بوو کە باری لەنگی دەولەت ڕاست بکرێتەوە ، بەلام ئەوە پێچەوانە کەوتەوە هەرچەندەش کەمێك لە تەمەنی ئەو دوو زلهێزەی درێژکردەوە، کەچی دەولەت هەر لە خالیدا بوون و بێ سەرو بەری سەرومڕ دەزگاکانی

دەوڵـەتی تـەنیبۆوە. ئـیتر بـە قـووڵ بوونـەوەی بـێ سەروبەری لە دام و دەزگـا کارگێرییـەکانی ئـەو دوو دەوڵەتە زلهێزە، کوردسـتانیش پـشکی گـەورەی لـە چەرمەسەرییەکان بەرکەوت. وەکو بەڵگە و نموونـەش دەبینین لە دواتر لـە شـەڕەکانی دەوڵـەتی عوسمـانی لەگـەڵ ئیمپراتۆریـەتی ڕووسـی لـە نێـوان سـالآنی ١٨٧٧-١٨٧٨ و دۆڕانـدنی عوسمانییـەکان لـەو شـەڕەدا، بـە پێـچەوانەیەکی ئیجگـاری خـراپ بـە سەرباری دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی و کوردستان بە تایبـەتی شـکایەوە[١٢]. ئەگـەر بـزانیین ئـەنجامی دۆڕاندنی ئەو شەڕە بە مۆرکردنی پەیماننامـەی سـان ستیڤانۆ لە ٣ی مارتی١٨٧٨ کۆتایی هـات، کەچـی لە دواتـر لـە بـەر نالـەباری تـای تـەرازووی هێـزی نێودەوڵەتی و لە ژێر فشاری ولأتە ئەوروپییـەکان بـە گشتی و بریتانیا بـە تایبـەتی ئـەو پەیمانامەیـە بـە پەیماننامـەی بـەرلین لـە ٢٣یحـوزەیرانی١٨٧٨ گۆڕداریەوە[١٣].

شیاوی باسە، گرنگی ئەو پەیماننامەیە وامان لێ دەکات هەڵوەستەی لە سـەر بکـەین کاتێـك دەبـینین زۆربەی بەندەکانی پەیماننامەکە پەیوەندی بـە ناوچـە کوردییەکانەوەیە، وەکو دانـەوەی ناوچـەی بایەزیـدو ناوچەی دۆلی ئەلاشکیر بـە دەوڵـەتی عوسمـانی لـە بەرانبەر دانەوەی ناوچەی قەتورو بە دەوڵـەتی ئێـران [١٤]، بـەلأم ئـەوەی لێـرەدا گرنگـە و پێویـستە تـێ بروانیین ئەوەیە بە هـیچ شـێوەیەك لـەو پەیمانامەیـە باسی کورد نەکراوە تـەنیا لـە بەنـدی (٦٤) نـەبێت باس لە مافی ئەرمەنەکان دەکات لەگەڵ پاراسـتنیان لە کورد لە لایەن دەوڵەتی عوسمانیـیـەوە [١٥]. بۆیـە لێرەدا دەتوانرێـت بـووترێ ئـەو نـاو هێنانـەش بـۆ زڕاندنی ناوی کورد بووە نەك بۆ باس کردنی .

دەوڵەتی عوسمانی ئەگەرچی پابەندی بـە هەنـدێ بەندەکانی پەیماننامەکە نەبوو، بەلأم بـۆ ئـەوەی بـە بەردێك دوو چۆلەکە بپێکێ، هەڵسا بە گرتنـە بـەری سیاسەتێکی نوێ ئەویش ئەوەبوو بڕیاردرا کوردەکـان بـەلای خۆیـدا ڕابکێـشێت، جگـە لـە وەش کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی ئەوەشیان خستبووە بەرچاوی خۆیان لە سـەر حیـسابی ئەرمـەن کێـشەی کورد یەکلابکەنەوە، بەوەش دەرەبەگە کوردەکـان دەم چەور بکەن و ڕق و کینەی میللەتی کورد لـە ڕێـی خـۆی لابـدەن و ئاراسـتەی بزووتنـەوەی ئـاینی و نەتەوەی ئەرمەنی بکەن. بڕیـاری ئـەم هـەنگاوە بـە پێکهێنانی سوپایەکی تایبەتی لە کوردەکـان دەسـت پێ دەکات، ئیتر ئەوە بوو لـە ناوەڕاسـتی تەشـرینی دووەمی ساڵی ١٨٩٠ دا بڕیاری فەرمی دامەزراندنی هێزی چەکداری کوردی بلأوکرایەوە بە ناوی(سوارەی حەمیـدی)[١٦]. سـەبارەت بـە مەبەسـتی دروست کردنی ئەو سوپایەش لـە لایـەن دەوڵـەتی عوسمـانی لازارێـف دەڵـێ: **"یـەکێك لـە ئامانجـەکانی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی لە راکێشانی کـورد بۆ ئەو هێزە جەنگاوەر ئەوەبوو لە ئاشوبە و شـەڕو هـەرای کوردەکـان قورتـار بـن و ڕزگاریـان بێـت . ئامانجەکەی تریشیان ئەوە بوو کوردەکان بخەنـە ژێـر**

یاسای زەبت و ڕەبتی قورس و رقی بەڕێوەبەرایەتیو سوپای دەوڵەتەوە و لەو چوارچێوەیەدا قاڵیان بکەن هەر لەو ڕێیەشەوە سەربەستی خێڵە کوردەکان لە ناوبەرن "(١٧) . لەو سەردەمانەش کێشەی کورد ڕۆژ بە ڕۆژ لە پەرەسەندن دابوو گەلی کورد چیدی بۆی نە دەلوا فریوی دەستی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی بخوا، بۆیە لەوسەردەمەدا گەورەترین ڕاپەرینی کوردی سەریهەڵدا کە ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٨٠-١٨٨١ بوو(١٨) ، سەبارەت بە گرنگی ئەو ڕاپەرینە لە مێژووی بزاڤی رزگاریخوازی کوردستان، ئەوەیە ئەگەر بزانیین ئامانجی ڕاپەرینەکە ڕێکخستن و بەستانەوەی ناوچەکانی کوردستان بوو بە یەکتر، هەروەها چاککردنی باری کوردەکان کە ئەو کاتە لە دەست زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی دەیان ناڵان، بۆیە دەوترێت ئەو ڕاپەرینە بیرۆکەی دروست بوونی دەوڵەتی کوردی لەخۆ گرتبوو(١٩).

بە کوژانەوەی چرای ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ئیتر ڕاپەرینێکی تر بەوشێوە گەورەیە سەری هەڵنەدا، ئەگەرچی لە ناوچە جیاکان بە شێوازی جیاجیا نارەزای کوردەکان دەبینرا، تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم کە خۆی بینیوە لە ڕاپەرینی ئیبراهیم پاشای میللی، ڕاپەرینی شێخ عەبدولسلام بارزانی ١٩٠٧-١٩٠٨ و ڕاپەرینی بەدلیس١٩١٣ (٢٠)، ئیتر بە دواوە کوردستان کەوتە ناو شەڕی کاوڵکاری گەورەی جیهانی کە جەنگی یەکەمی جیهانی١٩١٤-١٩١٨ بوو، ئیتر لێرەوە بەدواوە کێشەی کورد پەرەسەندی زیاتری بە خۆیەوەدی بوو بە کێشەیەکی نێو دەوڵەتی جیهانی(٢١).

باسی دووەم:

دزەکردنی وڵاتە زلهێزەکان بۆ کوردستان بە مەبەستی

پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان

مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە هۆکاری جیۆگرافی بە تایبەتی شوێنی جیۆگرافی کاریگەری گەورەی لەسەر ڕێرەوی مێژووییەوە هەیە. سەبارەت بە کوردستانیش ئەگەر چاوێك بە شوێنی جیۆگرافی و تۆبۆگرافیەکەی لە لایەك و، ڕێرەوە مێژووییەکەی لە لایەکیتر دابخشێنین، ئەوا ڕاستی ئەو تێورەمان بۆ دەردەکەوێت کە هەر لە ئەنجامی هەڵکەوتی جیۆگرافییەکەی بوو کوردستان باجێکی گەورەی داوە و دووچاری شەڕی بەردەوامی بووە لە نێوان ئەو دەوڵەتانەی کە بۆ دەست بە سەر داگرتنی کێبرکێ یان کردووە، ئەوانیش لە سەردەمانی مێژووی نوێ هەردوو دەوڵەت عوسمانی و ئێرانی بوون(٢٢). بەڵام جیا لەوەش لە دوادواکانی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم ئەو چاو تێبرینە فراوانتربوو، ئەگەر بزانیین ژمارەیەکی تری دەوڵەت

هاتنە نێو شانۆی ڕووداوەکان ئەوانیش ڕووسەکان کە مەبەستیان بوو لەو ڕێگایەوە بگەن بە ئاوە گەرمەکان، هەروەها بریتانییەکانیش هەوڵیان دەدا لە ڕێگای دەست گرتن بە سەر ئەو ناوچانە بەرژەوەند ئابوورییەکانیان بە تایبەت لایەنی بازرگانیان لەگەڵ هندستان بپارێزن، جگە لە مانەش فرەنسییەکانیش دوای دەست بە سەر داگرتنی میسر لە سەر دەستی ناپلیۆن لە ١٧٩٨ گرنگی و ستراتیژی ناوچەکەیان بۆ دەرکەوت، لە بەر ئەوەی لە نامەیەکی ناپلیۆن دا دەردەکەوێت کە بۆ تەزاری ڕووسی نوسیویەتی و دەڵێ: **" ڕێگای فورات نەخشەی دوا ڕۆژ دەنەخشێنی "** [٢٣] . بۆیە دەتوانرێت بووترێ گۆرانکاری ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی لە نێو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا، لە هەموو چاخ و سەردەمێك کار لە یەکتر دەکەن و ئەو پێش وەچوونەی لە سایەی شۆڕشی پیشەسازیەوە هاتە ئارا، ئەو کار لە یەکترکردنەی گەورەتر و خێراتر کرد و جیهان بوو بە ناوچەیەکی ململانێ لە سەر بەرژەوەندییەکان و ململانێکەش گەیشتە هەموو شوێنێك .

شیاوی باسە، سەرەتای پەیوەندی ڕووسەکان لەگەڵ کورد کە هاوسێی یەکتر بوون دەگەرێتەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، کاتێك ڕووسەکان لە سنووری کوردستان نزیك بوونەوە و کەوتنە شەڕ لەگەڵ دەوڵەتی ئێرانی لە ١٨٠٤-١٨٠٦، ئینجا هەوڵیان دا کوردەکان بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. ئەوەتا خالفین ئاماژە دەکات و دەڵێ: **" لە کاتی جەنگدا سەر لەشکری ڕووسی(جیگانۆڤ) نامەیەك بۆ (حوسێن ئاغا) سەرۆکی کوردە کۆچەریەکانی یەریڤانی دەنێریی داوای لێ دەکات سوارەکانیان لە ژێر فەرماندەی لە شکری ئێران دەربهێن و پەیوەندی بە ڕووسەکان بکات لە بەرامبەر دانان بە مافی، بەلاَم ئەو هەوڵەی ڕووسەکان بێ ئەنجام بوو، ئەگەرچی لە ١٨٠٥ دووبارە هەوڵیادایەوە کەچی دواتر ڕووسەکان تەنیا هەوڵی ئەوەیان دەدا کوردەکان لە شەڕەکان بێلایەن بن"** [٢٤].

سەبارەت بە بریتانییەکانیش ئەوا لەو کاتەی بریتانییەکان بەردەوام بوون لە هاموشۆکردن لە ناوچەکەدا، دواتر لە سەدەی نۆزدەهەم هامۆشۆکردنیان زۆر زیادی کرد کاتێك کۆمپانیای هندی ڕۆژهەلاَتی لە بەغدا ساڵی ١٨٠٦ کرایەوە کە ڕیچ سەرپەشتیاری ئەو کۆمپانیایە بوو و هەڵسا بە ئەنجام دانی گەشتێکی دوورودرێژ بە ناوچە کوردییەکان و پەیوەندی کردن بە سەرۆك هۆزە کوردییەکان. ئەوە بوو بریتانیا هەر لە سەرەتای ئەو سەدەیە چەند کۆنسوڵخانەیەکی کردەوە لە کوردستان لە وانە لە ورمێ و وان [٢٥].

زێدەبوون و چڕبوونەوەی ململانێی نێو دەوڵەتی" وەك ئاماژەی پێ کرا کاریگەری گەورەی لە سەر بزاڤی نەتەوەیی کوردستان هەبوو، هەر بۆیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا چەندین میری بەناوبانگ وەدەرکەوتن کە جێگای دیاریان لە مێژووی کورددا گرتوتەوە لە وانە محەمەد پادشا

ڕەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦) و، بەدرخان پاشا میری بۆتان. بەڵام لە بەر ئەوەی بە دەسەڵات بوون و فراوانخوازی ئەو میرانە لە بەرژەوەندی وڵاتە زلهێزەکان نەبوو، بۆیە دەوریان هەبوو لە دامرکاندنەوەی ئەو ڕاپەرینانەی کە ئەنجامیاندا، ئەوەتا جەلیل جەلیلی ئاماژەی بۆ دەکات و دەڵێ: " **بەریتانیا لە ڕێگای کۆنسۆلیەکانی دەوری کاریگەری هەبوو لە سەر کوتکردنی ڕاپەرینە کوردیەکان بۆ وێنە کونسۆلی ئینگلیز لە ئەرزەڕۆم گەشتێکی گشتی بۆ کوردستان کرد بۆ ئەوەی زانیاری دەربارەی ئەو سەرۆکە کوردانە کۆبکاتەوە کە جێگەی مەترسی بوون بۆ دەوڵەتی عوسمانی، لە ڕێ دیاری و بەڵێنەوە هەوڵیدا ئەو سەرۆکانە بۆ لای خۆیان رابکێشێ** " (٢٦)

لاوازبوونی هەردوو دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی و تێخزین و هاتنە ناوەوەی وڵاتە زلهێزەکان خێراتر بوو بە تایبەتی بریتانیا و ڕووسیا کە تەنیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان کاریان دەکرد بێ ئەوەی بە تەنگ داواکانی خەڵکی ناوچەکەوە بن، وەك چۆن ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم هەڵوێستیان دژایەتی بوو لە بەرانبەر ڕاپەرینە کوردییەکان لە کاتی ڕاپەرینە مەزنەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهرینی ١٨٨٠ –١٨٨١ بە هەمان شێوە هاوکاری و هەماهەنگی ئەو دوو وڵاتەیان کرد بۆ لێدانی ڕاپەرینەکە و سەرکوت کردنی . بۆ ئەو مەبەستەش سافرستیان دەڵی: " **شێخ عبیداللە دەیتوانی تەورێز و ئازربێجانیش بن دەست بکات ئەگەر ڕێکەوتنی تورك و ئێران نەبوایە، بە هاندانی روسی و ئینگلیز بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکەی** " (٢٧).

ئەوەی ململانێیەکەی زیاتر خەستر کرد لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەهەم هاتنە ناوەوەی ئەڵمانەکان بوو کە ئەویش وەکو هێزێك بە چوستیەوە هاتە سەر شانۆی ململانێیەکە، ئاشکرایە دوا بە دوای شەڕی سەربەخۆی و ڕاگەیاندنی یەکێتی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨٧١ کە ئەو پێشووەچوونەی بە خۆیەوە بینی بە تایبەت لە بواری ئابووری ، ئیتر ئەوە بوو سەرکردەکانی ئەڵمانیا بیریان لە زەوی زیاتر کردەوە بۆ دەسەڵاتی خۆیان. بۆ ئەوەش هاتنە مەیدانەوە لەگەڵ بریتانییەکان و فرەنسییەکان. سەرەتای ئەوەش دەگەرێتەوە بۆ پەیماننامەی بەرلین ساڵی ١٨٧٨ کە بە سەرەتا پەیوەندی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی دادەنرێت و لەوە بە دواوە بەرژەوەندییەکانیان یەکتر دەگرێتەوە (٢٨).

گۆرانکارییە ئابوورییەکان کە دواتر گۆرانکاری سیاسی بە دوا داهات کاریگەری لە سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی هەبوو، کاتێك گرنگی کانە پەترۆلەکانی کوردستانی بە دیارخست وەکو شەمزینی دەڵێ: " **کوردستان وەك دەوڵەمەندترین ناوچە پەترۆلیەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست و نزیك، سەرنجی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی راکێشا و کۆنترۆلکردنی بوو بە یەکێك لە ئامانجەکانیان سەرەنجام کوردستان بووە**

گۆڕەپانی ململانێیەکی توندوتیژی نێوان ئەلمانیا و بەریتانیا و روسیای تەزاری بۆ بلاوکردنەوەی پروپاگەندە و فریودانی کورد سیخورانی ئینگلیز و ئەڵمان و روسی خزانە ناو کوردستانەوە و هەریەکەیان لاف و گەزافی ئەوەی لێدەدا وولاتەکەی مافی گەلان دەسەلمێنی و پیشتیوانی لە داخوازییەکانی گەلی کورد دەکا"[29].

لێرەشدا کوردستان بۆ هەریەك لە ئەڵمانیا و بریتانیا و ڕووسیا گرنگی و تایبەتمەندی خۆی هەبووو، هەریەك بە چاوێك سەیری دەکرد، بۆیە هەر لایەك لە چالاکی لایەکی تر دەسڵمییەوە. ئەوەتا کۆنسۆلی فرەنسا لە ئەرزەرۆم دەڵێ: **" هەر هێندەی کۆنسۆلێکی روسی سەردانی ئەم یان ئەو سەرۆکانەی کوردی بکردایە ، کۆنسۆلێکی ئینگلیزی خێرا سەردانی دەکرد ، کۆنسۆلەکانی بەریتانیا هەمیشە وەك سێبەری کۆنسۆلەکانی روسی بوون ولێ یان جیانەدەبووە "[30] .**

ئیتر ماوە بڵێین ئەمریکاییەکانیش هەولی ئەوەیان دەدا جێ پێی خۆیان لە کوردستان بکەنەوە، ئەوەتا کوشتنی (لینتسی) کە مسێۆنێرێکی ئەمریکی بوو لە ١٨٩٥ دەکەن بە بیانوو بۆ کردنەوەی کۆنسوڵخانەیەك لە ئەرزەرۆم، هەروەها دواتر یەکێکیتریش لە خەرپوت دەکەنەوە، ئەگەرچی سەرەتا دەسەلاتدارانی عوسمانی نارەزای دەردەبرن[31] .

شیاوی باسە، سەرەرای ململانێ و هەوڵدانی ولاتە زلهێزەکانی بۆ دەست گرتن بە سەر ناوچەکەدا جۆرە نزیك بوونەوەیەك لە نێوان ولاتەکان هاتە ئاراوە وەکو پەیوەندی ئەڵمانیو عوسمانی بۆ ڕاکێشانی هێلی ئاسنی بەغدا بەرلین و، دواتریش پەیمانی بریتانی ڕوسی ١٩٠٧. بەلام ئەنجامی ئەو تۆی نەبوو، لە بەرئەوەی ئەو گۆرانکارییە ئابووری و سیاسییانەی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕوویاندا ململانێیان لەسەر کوردستان چڕترکردەوە و هەوڵە دبلۆماسیەکانیش نەدەشیان بە تەنیا ململانێیەکە ڕێکخەن و بەڕێوەی بەرن، بۆیە ململانێیەکە شێوازێکی تری وەرگرت و ناکۆکی نێوان بەرژەوەندییەکانی ئەو هێزانە لە هەموو جیهان ڕووبەرووی یەکتر بۆە، ئەوەش بووە هۆی برینی زمانی دبیلۆماسی و دانوستان و وەگەرخستنی زمانی چەك کە سەرەنجام لە حوزەیرانی ساڵی ١٩١٤ جەنگی یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا و کوردستانیش وەك چۆن بووە گۆرەپانی ململانێیە سیاسیو ئابوورییەکە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بە هەمان شێوە ببووە گۆرەپانی بەیەکدادان و شەڕو کوشتار (٣٢) .

ئەنجام

- گرنگـــی و ســـتراتیژی کوردســـتان لـــە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تایبەتمەندی خۆی هەیە کـە لـە وشکانییەوە هەموو ڕێرەوە دەریاییەکان بـە یەکـەوە دەبەســتێتەوە، بۆیـــە دەتـــوانرێ بـــووترێ دڵـــی ڕۆژهەڵاتی‌ناوەڕاستە، بۆیە هەموو کات شوێنی پێـك دادان و ململانێ ولاَتان بووە.

- لــە ماوەیــەدا ڕۆژ لــە دوای ڕۆژ گرنگــی ناوچەکە بۆ ولاَتەکانی دەورووبەری و جیهان بە دیـار کەوتووە، هەر لە بەر ئەوە هــەردەم لــە پــێش برکــێ دابوون بۆ ئەوەی پشکی زیاتر یان بەرکەوێت.

- چاو تێبرینی ولاَتە زلهێزەکان بـۆ ناوچـەکە وای لـــەو دەوڵەتانـــە کـــردووە لـــە کاتێکـــدا کـــە بەرژەوەندیان بە لای کوردا بووە هەوڵیانداوە بـۆ لای خۆیان ڕاکێشیان بکەن، بـەلاَم هـەر لـە بـەر ئـەوەی بەرژەوەندییان لەگەڵ کورد نەماوە ئـیتر پـشتیان لـە کورد کردووە و پشتی کوردیان لە ئەرز داوە، لێرەشدا دەتوانرێت بوترێ تا ئەمڕۆ کورد دەردی ئەو ڕۆژانــەی دەخوات و لــە نەهامەتییەکانیــدا دەژیــت، لــە بــەر ئەوەی ڕۆژگارە تاڵەکەکان دەگەڕێتەوە بـۆ ســەرەتای ئەو چاو تێبرینە و ململانێیە کە ولاَتەکان دەیان کرد لــە نێــوان خۆیــان و ئــەنجام کوردســتانیان لــە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دووبارە دابەش کردەوە. کە تا ئەمڕۆش بە دەست ئەو پارچە پارچەیە دەناڵێنێ.

پەراوێزەکان

١- سـعدي عثمـان حسين ،كوردسـتان والامبراطوريـة العثمانيـة دراســة في تطورهـــا الـــسياسي ١٥١٤-١٨٥١،رســالة ماجستيرغير منشورة ، مقدمـة الى كليـة الاداب جامـــعة صلاح الدين ، اربيل ، ١٩٩٥ ، ص ٢٨ .

٢- عبد الرحمن قاسملو، كوردستان وكورد، (وەرگێرانـی:عبـدالله حسن زادە)، بێ شوێنی‌چاپ ، ١٩٧٣ز ، ل٢٤ .

٣- شەرە فخانی بدلیسی ، شـەرفنامە ، (وەرگێرانـی: هـەژار)، چاپخانەی نوعمان ، نەجەف ، ١٩٧٢ ز ، ل٢٤ .

٤-كمال مظهر احمد ، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر ، بغداد ،١٩٨٥ ،ص٢٣ .

٥- بو زیاتر زانیاری لە سەر پەیماننامەکان بڕوانە:-
علي شاكر علي، تـاريخ العـراق في العهـد العثمـاني "دراسـة في احوال السياسة ١٦٣٨ —١٧٥٠ "، طبعـة الاولى، مطبعـة اوفسيت الشعب، بغداد ،١٩٨٥،ص ص٧٤-٧٦ .

٦-بوسەیرکردن و ووردبونەوە لـە نـاوەڕۆکی پەیماننامــەی زەهـاو ساڵی ١٦٣٩ ز بڕوانە:- د.منوجهرباراسادوست، ريـشەی تاريخی اختلافـات ايـران وعـراق ١٥١٤ —١٩٨٠ ، چـاپی چوارەم ، تهران ، بێ ساڵی چاپ ، ل ل٤٨٢-٤٨٧ .

٧-سعدي عثمان ،المصدرالسابق ،ص١١٤ .

٨-قاسملو ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٤٢ .

٩- بۆ زانیاری لە سەر ڕاپەڕینی جانبولا بەگ بڕوانە:-
محمد امين زه كي، خلاصة تاريخ الكرد و الكردستان، ترجمة: محمد علـي عـوني، مطبعـة الـسعادة ،مـصر،١٩٣١، ص١٩٩، هەروەها سەبارەت بە ڕاپەڕینـەکانی عەبـدوڕڕەحمان پاشـای بابان بڕوانە :ـ

نەوشیروان مستەفا ئەمین ، میرایەتی بابان لە نیوان بەرداشی روم وعەجەم، چاپی یەکەم ،چاپخانەی خاك، سلیمانی ١٩٩٨ .
١٠- بۆ زانیاری لە سەر لە نێوبردنی میرنیشینە کوردییەکانی بڕوانە:
د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا" لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان" (لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ل ٣٣-٥٠.
١١- نازناز محمد قادر ، میرنشینەکانی کوردستانی رۆژهەلاتی لەسەردەمی فەرمانرەوایی قاجارەکاندا ، لێکۆلینەوەیەکی مێژووی رامیاری وئابووری ،چاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەدە - هەولێر، ٢٠٠١ ، ل ل٣٦-٥٢.
١٢- د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٨٨-٩٤.
١٣- د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، هەمان سەرچاوە، ل ٩٤.
١٤- ن. ا.خالفین ،خەبات لە ری ی کوردستانا، (وەرگێرانی ، جلال تەقی) ، چاپخانەی راپەرین، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ل١٥٥.
١٥- د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥.
١٦- م. س.لازارێف، کێشەی کورد ١٨٦٩-١٩١٧ ، (وەرگێرانی:- د.کاوس قەفتان) ،بەرگی یەکەم ، چاپخانەی جاحف ، بەغدا ١٩٨٩ ، ل٨٥-٨٦ .
١٧-لازاریف ، هەمان سەرچاوە ، ل٨٧.
١٨- سەبارەت بە شۆرشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بروانە :-
جلیلی‌جلیلی ، راپەرینی کوردەکان لە سالی ١٨٨٠ ،(وەرگێرانی: د. کاوس قەفتان) ، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧ .
١٩- خالفین , سەرچاوەی پێشوو ، ل١٦٩.
٢٠- د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٢٣٦، ٢٤٥.
٢١- دەوڵەتە زلهێزەکانی بریتانیا و فرەنسا و روسیا لە ناو شەرەکەوە لە سالی ١٩١٦ بە بەستنی پەیماننامەی سایکس بیکۆ ناوچەکانی کوردستانیان بۆ خۆیان پارچە کرد. سەبارەت بە پەیماننامەی سایکس بیکو و چۆنیەتی دابەشکردنی کوردستان لەوپەیماننامەیە لە نێوان ولاتە زلهێزەکان بروانە :-
سروە صابر اسعد ،کوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل١٩١٤-١٩٢٦ ، دراسة تاريخية سياسية وثائقية ،الطبعة الاولى ،مطبعة وزارة التربية/اربيل ، ٢٠٠١، ص٦٧.
٢٢- شاكرخصباك ، الكرد والمسالة الكردية ، مطبعة الرابطة ،بغداد ،١٩٥٤ ،ص٢١ .
٢٣- فؤاد منظر نصيف الدليمي ، تغلغل النفوذ البريطاني في العراق ١٨٦٩- ١٩١٤ ،رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب ،جامعة بغداد ،١٩٨٩، ص٣٧.
٢٤- خالفین ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٥٥.
٢٥- جلیلی جلیلی ،راپەرینی کوردە کان ، ل٤٨ .
٢٦-هەمان سەرچاوە ، ل٤٩ .
٢٧-ئارشاك سافرستیان ، مێژووی کورد و کوردستان ،(وەرگێرانی : عبدالله شالی)، سلێمانی ، ١٩٦٠، ل٤٠ .

٢٨-کامەران احمد محمد امین ، کوردستان لەنێوان ململانێ نێو دەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠- ١٩٣٢ ، توێژینەوەك لە مێژووی سیاسی وئابووری ،چاپی یەکەم، دە زگای چاپ و پەخشی سەردەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٠، ل٣٦.

٢٩- د. عزیز شمزینی، جولانەوەی رزگاریی نیشتیمانیی کوردستان ، (وەرگیرانی : فەرید ئەسەسەرد) ، بلاوکراوەکانی سەنتەریی لێکۆلینەوەیی ستراتیژیی کوردستان ،چاپی سێیەم ، ١٩٩٨، ل٩٨.

٣٠- لازاریڤ، سەرچاوەی پێشوو ، ل١٥٧.

٣١-لازاریڤ ، هەمان سەرچاوە ، ل١٦١.

٣٢-کامەران احمد محمد امین، سەرچاوە ی پێشوو ، ل٤٩ .

سەرچاوەکان

یەکەم: نامەی زانکۆیی

٢سعدي عثمان حسين.

کوردستان والامبراطورية العثمانية دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤-١٨٥١،رسالة ماجستيرغير منشورة ، مقدمة الى كلية الاداب جامعة صلاح الدين ، اربيل ، ١٩٩٥ .

دووەم: کتێبەچاپکراوەکان

ئةليف: بة زمانى كوردى

ئارشاك سافرستیان.

- مێژووی کورد و کوردستان ،(وەرگێڕانی: عبداللە شالی)، سلێمانی ، ١٩٦٠.

جلیلیجلیلی.

- راپەرینی کوردەکان لە ساڵی ١٨٨٠،(وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان) ،چاپخانەی الزمان ، بەغدا .

شەرە فخانی بدلیسی.

- شەرفنامە ، (وەرگێڕانی: هەژار)،چاپخانەی نوعمان ، نەجەف ، ١٩٧٢ .

د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی.

- کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا" لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان" (لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤

عبد الرحمن قاسملو.

- کوردستان و کورد، (وەرگێڕانی: عبداللە حسن زادە) ، بێ شوینیچاپ ، ١٩٧٣ز .

د. عزیز شمزینی.

-جولانەوەی رزگاریی نیشتیمانیی کوردستان ، (وەرگێڕانی: فەرید ئەسەسەرد) ، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیژیی کوردستان ،چاپی سێیە م ، ١٩٩٨.

کامەران احمد محمد امین .

- کوردستان لەنێوان ململانێ نێو دەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠- ١٩٣٢ ، تویژینەوەك لە مێژووی سیاسی وئابووری ،چاپی یەکەم، دە زگای چاپ و پەخشی سەردەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٠ .

م. س.لازاریف

- کێشەی کورد ١٨٦٩-١٩١٧ ، (وەرگێرانی: د.کاوس قەفتان) ، بەرگی یەکەم ، چاپخانەی جاحڤ ، بەغدا ١٩٨٩.

ن. ا.خالفین .

- خەبات لە ری ی کوردستانا، (وەرگێرانی: جلال تەقی) ، چاپخانەی راپەرین، سلێمانی ، ١٩٧١ .

نەوشیروان مستەفا ئەمین.

- میرایەتی بابان لە نیوان بەرداشی روم وعەجەم ،چاپی یەکەم ،چاپخانەی خاك، سلیمانی ١٩٩٨ .

نازناز محمد قادر.

- میرنشینەکانی کوردستانی رۆژهەلاتی لەسەردەمی-فەرمانرەوایی قاجارەکاندا ، لێکۆلینەوەیەکی مێژووی رامیاری وئابووری ،چاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەدە - هەولیر، ٢٠٠١.

بێ: بەزمانی عەرەبی

سروە صابر اسعد.

- کوردستان من بدایە الحرب العالمیە الاولی الی نهایە مشکلە الموصل١٩١٤-١٩٢٦ ، دراسە تاریخیە سیاسیە وپائقیە ، الگبعە الاولی ،مگبعە وزارە التربیە/اربیل ٢٠٠١.

شاکرخصباك.

- الکرد والمسالة الکردیة ، مطبعة الرابطة ،بغداد ، ١٩٥٤.

علي شاکر علي.

تاریخ العراق في العهد العثماني ،دراسة في احوال السیاسة ١٦٣٨ —١٧٥٠ ، طبعة الاولی ، مطبعة اوفسیت الشعب، بغداد ،١٩٨٥.

فؤاد منظر نصیف الدلیمي.

- تغلغل النفوذ البریطاني في العراق ١٨٦٩- ١٩١٤ ،رسالة ماجستیر مقدمة الی کلیة الاداب ،جامعة بغداد ،١٩٨٩.

کمال مظهر احمد.

- دراسات في تاریخ ایران الحدیث والمعاصر ، بغداد ،١٩٨٥.

محمد امین زه کی.

- خلاصة تاریخ الکرد و الکردستان ، ترجمة : محمد علي عونی ، مطبعة السعادة ،مصر، ١٩٣١.

پێ: بە زمانی فارسی

د.منوجهرباراسادوست.

- ریشەی تاریخی اختلافات ایران وعراق ١٥١٤ —١٩٨٠ ، چاپی چوارەم ، تهران ، بی ساڵی چاپ .